

TARİX: YAXINDAN VE UZAQDAN

HƏMİD NİTQI

Be-sovt-e çəng beguim an hekayətha
ke əz nehoftən-e an dig-e sine mizəd cûş.
Şərab-e xanəgi-ye tərs-ə mohtəsəb xorde
be-rûy-e yâr benuşim-o bang-e nûşa-nûş.

Şirazlı Hâfiz

(Hekâyələr deyərək sövti çənglərlə daha
ki saxlanınca o dərdlər edərdi sinədə cûş.
O, evdə, gizli, polis qorxusun çəkən, şərabı
içək yarın üzünə, hayqıraq hami: “nuş!

“nuş!”)¹

(Tərcümə Təbrizli Müdərris-Şiva’dan)

Kitabın² ilk səhifəsində, müəllif və əsər belə tanıtdırılır: “*Tarix: Yaxından və Uzaqdan*” toplusu, “*Faciə və Qəhrəman*”, *Səhnəmiz və Müasirlərimiz*”, “*Tənqid: Problemlər, Portretlər*”, “*Poeziya və Nəsr*”, “*Realizm: Sənət və Həqiqət*”, “*Ədəbi Üfüqlər*”, “*Me’yar Şəxsiyyətdir*”... kimi ədəbi-elmi ictimaiyyətə yaxşı tanış olan kitabların müəllifi, görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin oxuculara təqdim olunan növbəti kitabıdır. Burada Azərbaycan ədəbiyyatının və Azərbaycanda istiqlal hərəkatının tarixi, bu tarixinin aparıcı hadisələri, abidələri, dərsləri və onlara verilən qiymətlər çağdaş ədəbi-tənqidi mövqə’dən incələnilir və yenidən dəyərləndirilir.

Bu nefis əsər bir ümumi qısa (*Yaddaşdan, İdrakdan Görünən Yaxınlar və Uzaqlar...*) və bir də birinci qism üçün yazılmış uzunca “başlangıç”la (*Yaddaşda Fırlanan Tarix - Ədəbiyyat Tarixi*) sözə başlar. Birinci qism 19, və ikinci qi-

¹ Tərcümədə biraz dəyişikliklər aparıldı: əsli budur:

O dərdləri deyərək sövti çənglərdə daha
ki gizlədəndə o dərdi edərdi sinədə cûş.
o, evdəki, polis qorxusun görün bədə
içək yarın üzünə bir be-bangi nûşa-nûş.

² Yaşar Vahid oğlu Qarayev: *Tarix: Yaxından və Uzaqdan*. “Sabah” nəşriyyatı, 1996. Bakı.

sim 5 məqələdən oluşur. Başlağıclar gerçəkdə, keçmiş dövrə ibrət dolu panoramatik bir baxışdır.

19. səhifədən, 62. səhifəyə qədər davam edən (1922'də yazılmış) birinci "giriş"də, müəllif "*Ədəbiyyat Tarixi Konsepsiyası (Dövrələşdirmənin Me'yarı və Prinsipləri)*" başlığı altında, acı həqiqətləri açıq və axıcı bir üslubla ortaya sərir; və bir elin dilinə qəsd edilincə, onun tarixini təhrif, və "münasib fürsətdə" köklərini qurutmağın necə "gündəm"³-ə gətirildiyini anlatır.

İllər boyu, qulağının dibində cərəyan edən bu fəci'ənin örnəklərini, Qarayevin özünə xass cazib qələmindən oxuyan bir "o taylı", öz xəbərsizliyindən həm utanacaq və həm də açıq şəbahətlər ərz edən, öz dərdinə daha çox yanacaqdır. Onların zehnləri, başlarına gətən oyunlardan, o qədər qarışmışdı ki qardaşlarının çəkdikləri əzablardan, doğru düürüst xəbərləri belə olmadı. Arada-sırada qulaqlarına məchul və mübhəm bir şeylər pıçıldanırdı. Tə'əssüf ki hələ bir çoxları şayiələrin (əksərə politikanın pis bir oyun vasitəsi ola-bilməsi ilə bərabər) bə'zən çox gizli saxlanan sirlərin, yolunu tapıb gün işığına çıxdıqları, bir fenomen ola-bildiyini, və "zencirlənmiş" metbuatın da sətir-aralarının daha çox oxumalı olduğunu ögrənməmişdir.

"*Behişt adlı Cəhənnəm*"dən gələn, adda-budda "dedi-qodular"⁴ da onların öz "əzəb ifritlərinin"⁵ dil və qələmləri ilə yaratdıqları "Kafkaesk"-xaotik atmosferdə, hadisələr, ötəri bir baxışla, (Türkiyə Türklərinin dediği kimi) "həsir altı" edilirdi. Zətən o zamanın şərtlərində bundan artığı gözlənə bilməzdi; Təbrizli Saib-in dediği kimi:

İn dozdha təmâm şərikənd ba əsəs
piş-e fələk şəkayət-e dūnan çe mi-bəri?
(*Bu oqruların hamısı polis ilə şərikdirlər*
fələğə pis adamlardan şikayət etməğın faydası nə?)

Beləcə, kitabın ilk 61 səhifəsi, ibretlə ögrəniləcək və dərs alınacaq məcərəlarla doludur.

3 Gündəlik məsələlər siyahısı

4 Bə'ziləri "düşmənin qara yaxmasıdır" deyər, dərhal kəsib-atmaq istəyirdilər.

5 Cəhənnəmdə əzab mə'murları, "zəbani"lər.

Müəllif, milli məfkürəyə dönüşü belə bəyan edir:

“... Doğrudur, gerbimizdə də daha ədəbi milli nişanlarımız, dırnağından yel qalxan, nəfəsi od səpələyən at emblemi yoxdur, sənaye'də və texniki tərəqqidə ötən əsrin emblemi olan ibtidai, qaba buruq qarqasının silueti vardır. Əvəzində bayrağımıza iki rənz fərqi, iki əsr, iki dünya fərqi üç rənglə həkk elədik. İki rənz arasındakı yetmiş illik məsafəni bir ilə başa vurduq; oraq və çəkicdən aya və ulduza qədər yol gəldik. Oraq kimi biçmək, çəkic kimi əzmək amblemindən mavi səmali, yaşıl e'tiqadlı, qızarandan yeri rəngli simboliqaya keçdik.” (s. 27)

Kitabda, dilimizin tarixi barədə, qiymətli mə'lumat incilər kimi yer-yer səpilmişdir; əz-cümlə;

“Ərazimizdə ilk Oğuz dil sədəsi Xəzərlərdən gəlir (eramızdan <Miladdan> əvvəl, II. min-illik). (s. 64)

Başqa bir yerdə: *“Arazın hər iki sahilində yaşayan Parfiyalılar (Parthlar, Əşkânilər H, N,) (e. ə. III. əsr); və Qədim Albanyanın etnik tərkibinə daxil olan Buntürklər (“Qalın Türklər”, “Kitabi Dədəm Qorqud” dan bizə yaxşı tanış olan “Qalın Oğuz” ellilər) bu dilin daşıyıcıları olmuşlar. “Ata Türkcə”nin onlardan da qədim qatı, bizi ilk Şumer kitabələrinə aparıb çıxardır. Əgər “tarix Şumerlərdən başlayırsa” (S. Kramer), onda əlavə etmək olar ki, Türkcə də Şumerlərdən başlayır. Xəzəri Qara-denizlə, Dəclə və Fəratla Gobustandakı gəmi rəsmini Vikinglərin qayığı ilə birləşdirən tellər və bağlar var. Ən qədim sivilizasiya (uyğarlıq H, N,) Asiyada və Afrikada olup. Və sivilizasiyanın Şərqdən Gərbə və Şimala yürüşü, dənizdən, gəmidən, qayıqdan Avropaya yolu Azərbaycandan keçib. Qədim Dünya (dəniz) səyahətləri və səyyahları ilə bağlı yeni tarixi-coğrafi bilgilər (xüsusən Tur Xəyərdəlin son qazıntıları) getdikcə daha çox inandırır ki Mesopotamiya ilə Arran və Alban arasında qayıqla Dəclədən, Fəratdan yola çıxan “dəniz keçəriləri” ilə qayığı quruda üz-d-rən və dənizə yamaçdan aştran “köçəri Türklər” arasında sözüün hərfi və mə'nasında rabitə və kommunikasiya əlaqələri olup” (s. 65-66).*

Daha: *“Artıq III. - V. əsrlərdə Türklər Qafqazda və Anadoluda böyük nüfuzə malik yerli əhali kimi tanınmış və mənbə'lərə görə, hətta Sasani hökmdarı Bəhram-i Gur öz döyüşçüləri ilə Türkcə danışmışdır.” (s. 66).*

“VII.-XI. əsrlər Türk etnosu kimi, şifahi Türk dil ən'ənəsinin də “Böyük Qoç” dövrüdür. Türk at nalının izi qalan hər yərdə (Uraldan Balqanlara qədər) Türk dilinin və Türk işarə-yazı grafiyinin də əlaməti, izi qalıb, XI. əsrdən Osta Asiyada, o artıq ədəbi yazı dili kimi də işlənməyə başladı: ilk müsəlman Türk dövləti yarananda (Qaraxani Sultanlığı), ilk Türk (Uyğur) yazı abidələri də (Qudadğu Bilik”, “Divan-i-Luğət-it-Türk”) - 1069-1072- meydana çıxdı.” (s. 66).

Hərbi və ədəbi (lingvistik) gələbələr Türkcənin sonrakı tarixində də eyni vaxta baş verdi; XIII. əsrin ortalarında (1259) Hülaku Xan qılıncla İraqda Bağdadı fəth edəndə Həsənoğlu da Qafqazda qələmlə ilk ana dilli zirvəni fəth elədi...” (s. 67).

Devamla: ... İlk Türk əlifbası isə hələ V. əsrdə Yenisey sahillərində yazılan (daha doğrusu, məzar daşlarında qazılan) sözlərdəki Oğuz və Qırğız səs-ışarə sistemidir (159 hərf!). VII.-VIII. əsrə və Göktürk mədəniyyətinə aid edilən Orhon-Göktürk məzar yazılarında isə əlifba 38 hərfdən ibarətdir. “Türk” sözü Türk mətnində Türk əlifbası ilə Türkcə tarixdə ilk dəfə 1250 il əvvəl məhz burada, Orhon yazılarında tarixə həkk olunmuşdur... Sağdan-sola yazılan və VIII. əsrdən ta XIII. yüzilə (Mongol fətuhatlarına) qədər Orta Asiyada işlək yazı-ışarə sistemi kimi yaşayan Uyğur yazısı da (18 hərf) bu əlifbaların varisi və ən davamlısı olmuşdur.” (s. 67).

“Erkən orta əsrlər artıq həm Qafqazda, həm Anadoluda, həm də Orta Asiyada vahid əlifbanın, İslam-Ərəb grafiyinin, geniş yayıldığı, fəal işləndiyi vaxtlar idi, Vahid əlifba, dində də, ədəbi-bədiivə estetik nikişafda da ortaq/şərikli məqamların artmasına səbəb olur. Din və əlifba xüsusən poetik hərəkətdə, əsasən müştərək məkanı və konteksti təşkil edir.” (s. 67).

Müəllif XIII.-XIV. əsrləri Oğuzcanın işlək ədəbi dil kimi təşəkkül etmiş olmasına işarət edir. Bu zamanlar, Gazi Bürhaneddin Əhməd və Əmir İmadəddin Nəsimi kimi böyük şəxsiyyətlərin yaşayıb yaradıcıları çağlardır. Azərbaycan Türkcəsinin qısa zaman içində, Xətai və Füzulilərin işıq saçıb gözləri qamaştırdıqlarına şahid oluruq.

Biraz aşağıda, Türk kultüründən söz gəlinə, əksərən həyəcanını ustaca qontrol edə-bilən müəllifin, burada müstəsna üslubu diqqəti çəkir:

“Göktürk - tanrıçılıq isə tək-Allahçılıqla bağlı bir e'tiqatdır. Türklüğün İslâmı qəbula hazır olmasında ən'ənə və zəmin rolunu oynamışdır. VII. əsrdən yerli Türklər, həmçinin, Talışlar, Tatların böyük bir qismi, Lahiclər, Lezgilər..., hamısı, Müsəlmanlığı qəbul etdilər. Azəri Türklərinin ayrıca bir xalq kimi formalaşması məhz bu dövrün hadisəsidir. O vaxta qədərki tarixinin çox möstəşəm bir dövrünü və salnaməsini isə xalqımız digər Türk soydaşları ilə eyni, vahid, ümumi bir Türk adı, şərəfi, bayrağı, emblemi və imzası altında yaşamışdır.” (s. 70).

“Tarixdə son böyük din-İslam, ən böyük köçəri xalq-Türklər olub. Çağdaş Türk kultürü bu böyük dinlə böyük etnosun vəhdətindən yaranıb. Çox-vətənlı, tək-Tanrılı, bir lisanlı xalq-Türklər! Min il atlı həyata və atlı (qanadlı!) ilhama sadıq qalan gövm, yarı yer, yarı göy sakini etnos-Oğuzlar! Yuxarıda göy, aşağıda qonur torpag yarananda, Tanrı onları göy ilə yer arasında yaratdı və ona görə də “Üstə yer (“göy” olmalı HN) tökülməyib, altda yer dəlinməyə, Türk millətinin elini, törənini (törəsini HN) kimsə poza bilməz.” (Oğuz Xan, “Gültəkin” əbidəsi)” (s. 70).

Tarixin qaranlıqlarından, əfsanələşmiş qəhrəmanlarımızın gerçək kimliyini, hâlələrə sarılmış misalı sis və çənlər içindən çıxarıb və bu möhtəşəm simaları olduqları kimi görmək və göstərmək istəyi ilə kitabda bu mühüm mə'lumata yer verilir:

“Alp Ər Tonqa (Tonqa - Cöngə⁶ sözündəndir. Buğaç, Buğa sözündən olduğu kimi) Saq Türk hökmdarı kimi, İran - Turan savaşılarında yenilməz sərkərdə və qəhrəman kimi məşhur olmuş, Uyğur, Qarluq, Qaraxanlı, Səlcuq, Osmanlı Türkləri “Alp Ər Tonğa” adını özlərinə mənşə' və zat bilib, həmişə müqəddəs və uca tutmuşlar. Çağdaş milli mentalitetin ana kökləri çox sahədə “Oğuz Xaqan” geninə (soyuna) gedib çıxır və onların dastanda əksini tapan simbolik, semiotik, etnik qodları və işarələri etnosun təkə keçmiş yox, həm də indisi barədə bilgi banqını təşkil edir.” (s. 80).

“İslam mədəniyyəti” barədə: “Ümum Müsəlman mədəniyyəti” əvvəlcə Ərəb dilində formalaşır və tədricən üstünlüğü daha qədim kökləri olan Fars dil

6 “Danadan büyük erkek sığır.” (Altaylı, Seyfeddin; Azərbaycan Türkçesi Sözlüğü, Milli Eğitim Bakanlığı yayını, İstanbul, 1994, cilt I, s. 184.

ən'ənəsinə verir. *İslam mədəniyyətinin global təşəkkülü və ortaq intibahı dövrünün ilk üç yüz ilində (VII.-IX. əsrlər) İslam xalqlarının (Ərəb, Fars, Türk, Hind ..) vahid yazı dili rolünü, əsasən, Ərəb dili öz öhdəsinə götürür. Xüsusən, Abbasilərin beş yüz illik sabit hakimiyyəti dövründə (751-1250) Bağdad yalnız xilafətin inzibati mərkəzinə yox, həm də İslam xalqlarının mədəniyyət paytaxtına çevrilir. Dünyanın, demək olar ki, bütün Müsəlman ölkələrindən elm və sənət adamları İraqa yığılıb burada "Əl Bağdadi" olurlar və "Böyük Müsəlman İntibahı"nı həmin İslam xalqları hamısı vəhdətdə yaradırlar. Yunan əmili özü də öz intibah rolunu Xristianlıqdan əvvəl İslamda oynayır: unudulmuş Ellinizm mədəniyyətini ilk dəfə Müsəlmanlar ehya edirlər və orta əsrlərin Xristian Avropası, hətta Ərəstu ilə və Əflatunla da ilk dəfə Ərəb libasında və lisanında tanış olur. Lakin qədim Sasani dövlətçiliğinin min illik təcrübəsi və ən'ənəsi ilə yanaşı, Fars mədəniyyətinin güclü tə'siri də Xilafət sarayına bu dövrdən (IX.-XII.) daha geniş və öz yekununu Fars dilinin vahid İslam intibahının əsas poeziya dili səviyyəsində qəbul olunması faqtında tapır.*" (s. 85-86).

Bu miyanda "Nizami-lər niyə Farsça yazıblar?" sualına da belə cavab verir: *"...Bu vaxta qədər olduğu kimi, o dövrki İslam ədəbiyyatlarında dil məsələsini loqal⁷ şəkildə - "Nizami niyə Farsca yazıb?", yaxud "Xaqani niyə Türkcə yazmayıb?" şəkildə qoymaq düz deyil. Bu - fərdi problem və fenomen deyil: Ərəb və Fars dilləri o vaxt global miqyasda, İslam və Şərq hüdudunda bu statüsü qazanmışdı. Və Nizamiyə, Xaqaniyə, Dəhləviyə və Rumiyə loqal etnik mədəniyyət hadisəsi kimi yox, məhz İslam miqyasında intibahın dahiləri və xadimləri səviyyəsində global qiymət vərmək doğru olar. "İslam miqyası" və ölçüləri özünü təkə dil faqtında göstərmir. Xalis İslam simvolyasının Türk ədəbi ən'ənəsində çox qədimlərə gedib çıxır. Tanrıya, Peyğəmbərə, dörd Xəlifəyə tə'rif hələ "Qutatqu Bilik"lə (XI. əsr) - ilk Türk-Uyğur əbidəsi ilə başlayıb Nizami, Füzuli, Nəvayi, Şəhriyar da daxil olmaqla Türk-İslam miqyasında bədii düşüncənin tarixində fasiləsiz iştirak edir.*" (s. 85-87).

7 Lokal/local, Doktor/docteur, Aktör/acteur, Box/boks... kimi kəlmələrdə dilimizdə bol-bol işləndiyinə baxmayaraq, bu "fonem" üçün (Türkiyə Türkçəsində Türk kəlmələrində də işləndiyi halda) heç bir xassə və müşəxxəs işarət/hərflə yoxdur. Vahid elifba bəhs mövzu'u olan bugünlərdə bu nüqsana da diqqət yetirməliyik. Hələlik biz ikrahla, çərəsiz bu fonemi də "q" ilə göstərəcəyiz, yə'ni kərəçəkdə "göstərməmiş olacağız",

“Müsəlmanlığı qəbul etdikdən sonra Türklər bütün Şərqdə İslamın dayanağına, “qılincına” çevrilirlər. Tarix boyu onun nüfuzu və sabitliyi keşiyində dururlar. Təsadüfi deyil ki, Çin səddi kimi, Səlib Yürüşləri də hər kəsdən əvvəl Türklərə qarşı çevrilmiş hadisə kimi tarixə daxil olur.” (s. 87).

Müəllif, davamınca təsəvvüf, sufizm, və ürfandan və Türklərin əski və yeni imamlarının uzlaşmasından və benzer mözulardan bəhs edir, və bu vâdidə böyük simaları dəyərləndirir. Bir misal olaraq, Füzulinin “Hədiqət-üs-Süəda”sı haqqındakı sətirləri bərabərə oxuyaq: *“Hədiqət-üs-Süəda”, hər şeydən əvvəl böyük qövmi geyrət tə’əssübü ilə, Füzuli bu əsərdə bütün Türkləri insanlığın “böyük bir qismi” adlandırır və onları hətta tə’ziyədarlıqda da Ərəb-Fars asıllığından qurtarmaq istəyir. Elə bu məqsədlə də xüsusi bir məqtəllə... məhz ana dilində tə’ziyə icra etmək üçün nəzərdə tutulan nəsr-nəzm növbəli süjetlə - əlvan bir dastan yaradır. Çox uzun müddət Füzulini düz anlamamış və bu əsərinə görə onu “Şi’ə müttə’əssibi” saymışlar (məsələn şərqşünas J. E. Bertels belə düşünmüşdür), halbuki “Hədiqət-üs-Süəda” məhdud şi’əlik təəssübü ilə yazılmayıb, bütünlükdə Türklüğün e’tiqadi ilə ehtiyacı ödəmək, hətta məşhur dini mövzu’udan da doğma dili/Türkəni yaymaq üçün bəhrələnmək məqsədi ilə qələmə alınıb.”* (s. 104).

Müəllif, Füzulinin “tə’əssüb”lə hərəkət etdiyini, şiddətlə, rədd-edilir, və əz cümlə deyir: *“Füzulini sünnü və ya şi’ə sınağına gəkməzdən öncə gərək J. E. Bertelsdən gələn köhnə stereotipdən xilas olaq və özümüzə belə bir sual(l)u müraciət edək”: Ayâ, əgər “Hədiqət-üs-Süəda” Şi’əlik məzhəbi qütübündən yazılıbsa, o zaman bu əsər, Sünnü məzhəbinə xidmət edən Sultan Süleymana necə hədiyyə edilə bilərdi?”. Axı bu da gün kimi aşkar həqiqətdir ki, əsrlər boyu və bu gün də onu “Sünnülər” - Türkiyə âlimləri daha çox, daha dərin tədqiq ediblər. Deməli, Füzuli ən əvvəl milli və bəşəri psixologiya ilə yaşamış, beynəlmiləl təfəkkürlə düşünmüş şairdir. Füzuliyə yalnız və yalnız bu mövqe’dən qiymət verməyə, Füzulidə Türk psixolojisi, Türk dili uğrunda böyük mübarizi görməyə daha çox haqqımız var.”* (s. 105).

Füzuli üzərində bir neçə diqqətə dəyər keçiddən sonra, müəllif Türkün böyük xâdimlərini gözdən keçirir: bunlar, əllərindən gəldiyi qədər, və yaşadığı

ları dövrün şərtləri daxilində, bu işdə qüsurlanmışlar və imkanları ölçüsünü, bə'zən, aşaraq mö'cüzələr yaratmışlar. Bunlardan birisi: *"Türklüğün ilk böyük dil kitabını da, Türkcə barədə ilk qrameri və qâmusu da"*⁸ Ərəbcə qələmə alan Qaşğarlı Mahmud.

Bunun kimi şəxsiyyətlərə qarşı: *"Vaxtilə Əxsitan "Leyli və Məcnun"u Nizamiyə sifariş verəndə, onu da deməyi unutmamışdı ki "qoy şair bu gəlini Fars lisanı ve libası ilə bəzəsin". Halbuki ondan neçə il əvvəl Fars dahişinə "Şahnâmə" tapşıranda Mahmud Gəznəvi bu dastanı türkcə qələmə almasını, dastandakı şahı və cəngavəri Türk lisanı ilə bəzəməsini Firdovsiyə şərt qoymağı "unutmuşdu!"* (s. 106).

Şirvahşah Əxsitan "sifariş"ində, yalnız Prof. Qarayev-in incə tə'birləri ilə Farsca'yı tərcih edəcəyini əmr-etməmişdi, o, müəllifin təkrarladığı Farsca və Ərəbcəyə vurğunluğunu e'lan etdikdən sonra qabaca düpə-düz, Türkcə ilə ədavətini dilə gətirmiş və Nizaminin nəql etdiyi kimi, aşağıdakı sözləri yazacaq qədər, xəlqından utanmadan, səviyyəsizliyini açıqca vurmuşdu:

(... Yazarkən diqqət et ki:)

Türklük bizə yetən sifət deyildir.

Türkcə söz bizə yaraşmaz.

Âli nəsəbləri olanlara

Ə'lâ sözlər gərəkər⁹...

Müəllif sözünə belə davam edir: *"Bu "unutğanlıq" çox simbolik idi və Türk şe'rinin, Türk şe'r dilinin taleyi və tarixi üçün çox məş'um rol oynadı. Sonralar da Məlik-şah Səlcuqi... öz vəzirli Nizam-ül-mülk-ə "Siyasətnamə"ni Farsca sifariş verdi... Hətta Sam Mirzə öz doğma atasının - şairin və hökmdarın (Şah Xətainin!) adını və şe'rini öz Təzkirəsində ona görə salmadı ki, nə var, nə var o, Farsca yazmayıb!... Gəznəvilər, Xarəzmlər, Atabeylər, Kaşğarlar, Qacarlar...*

8 Prof. Qarayev-in əsəri s. 106.

9 Nizaminin dedikləri:

Türki səfət-e vəfa-ye ma nist

Türkane soxən söza-ye ma nist

An k-əz nəsəb-e bolənd zayəd

u-ra soxən-e bolənd bayəd... (Kolliyat-e Divan-e Həkim Nezami Gəncəvi, Tehran, Əmir-e Kəbir nəşriyyəsi, 1335 (1957), s. 442.

hamısı tək-cə tacı ve qılncı əllərində möhkəm tutdular, qələmi isə Fars dil ən'ənəsinə könüllü təslim və təhvil verdilər" (s. 106-107).

Türklər, bu səhv hesabın (ancaq iki əllə tac ve qılıca yapışmaq və qələmi, müəllifin tə'biricə *Fars dil ən'ənəsinə könüllü olaraq teslim və təhvil verməğın*) və gəflətin qarşılığını, bütün tarix boyunca dil, kültür və hətta, bə'zən kimlikləri qiymətinə, çox ağır ödədilər və ödəməktədirlər.

Bu "ğafil" sərkərdələrdən birisi də Əmir Teymurdur. Professor Qarayevdən eşidək: "*Hətta son böyük fateh haqqında, Teymur haqqında, tədqiqatçı (Mon Qahun) yazır ki, "Türk Teymur, Türk dühasını boğmuşdur", yə'ni gücü çatdığı hər şeyi xalis, təmiz (Türksüz!) İslam tə'siri içinə almışdı. Odur ki, bütün Teymurlar, bütün Sultanlar və Xanlar, Şahları və Xəlifələri (Ərəbi Əcəmi) tacı-taxta əvəz etsələr də, Təkyədə, mənbərdə, "Məclisi Şü'ərada" əvəz edə bilmədilər. Heç idarədə, mə'murluqda, dövlətçiliğın özündə de Türklüyü axıra qədər qoruyub-saxlaya bilmədilər. Daha doğrusu, Sultan və Xan Ərəbdən və Əcəmdən aldığı tacı öz başına qoyduğu kimi, Ərəbdən aldığı elmi, Əcəmdən aldığı sənət və kültürü də xalqın mə'nəvi süfrəsi başına qoymaq istədi, lakin bir buna nail ola bilmədi; mə'nəvi Türklük (Turan!) məhz "bu süfrədə" (folklarda, xalq mə'nəviyyətində və mə'işətində, böyük poeziyada¹⁰) axıra qədər qorunub-saxlandı"* (s. 107).

Müəllif Böyük Türk dahilərindən söz açarkən Qətran, Xaqani, xüsusən Nizaminin durumlarını anlatır və onların bu müşküllərə reğmən öz dil və kültürlərini, əllərindən gəldiği qədər, bağlı qaldıqlarını isbata çalışır. Nizami və başqalarının əsərlərində bol-bol işlətilən "Türkizm¹¹"lərə diqqət çəkir və "*Türk tarixinin dövlət ərləri ilə mədəniyyət ərləri arasında*"ki təzaddlara mə'nalı örnəklər sərgilir.

Hâfizin "Torkan-e Fârsi-guy" (Farsca söyləyən Türklər) tə'biri ilə müşəxxəs etdiği bu güruhun yanında Türk-cə yazan (yaxud yazı bilən) simalara da bələ bir

10 Şəhryarın "Heydər Babaya Səlam"ı "bu süfrənin" sərgilədiği gözəl çeşidlərdən bir örnəkdir. (Bax "Hail to Hedarbaba: A Comparative View of Popular Turkish & Classical Persian Languages", Hamid Notghi (nutki/Nitqi) & G. R. S. - Tabrizi, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Volume 21, No. 2, 1994, s. 240-251.

11 Türkizm: Türk dili özəlliği, "Lâtinizm" kimi, bu kəlmənin de mə'nası "Lâtin dili özəlliği"dir.

“giriş”lə işarə edir: “Eşq fəlsəfəsinə və hikmətinə “qoşa cahən” miqyası və qanadı verən İmadəddin Nəsimi şe’rini də Vahid Türk məcrasından kənarda axan tənha çaya bənzətmək olmaz” (s. 113).

Füzuli haqqında müəllif faydalı məlumat verməkdən geri qalmır. O əzciümlə deyir: “Ümumiyyətlə, mə’nəvi Turanın sənət me’marları sırasında “Füzuli” adı xüsusi yer tutur. O, öz dünyasında təkə Türklüğü birləşdirmir. Füzuli fenomenini bir yox, üç kultürü özündə qaynadır və qovuşdurur: İrani, Turanı və Ərəb dünyasını...” (s. 115). Kitabda biraz əvvəl Füzulinin İstanbula getmək şövqündən bəhs edilir. Obir tərəfdən də şair Təbriz həsrətini də dilə gətirmişdir:

*Bəğdad ra nəxast Füzuli, məgər delət,
K-ahəng-e eyş-xâne-ye Təbriz, kərde-i?*

Füzuli (Farsça Divanı)

*(Füzuli, Bağdad-ı könlün yoxsa istəmədi mi, ki
Eyş və zövq yeri Təbrizə getməği özləyirsən?)*

Bu arzular kultür birligini parçalayan, və “kültürdaşları” biri-birindən ayıran şəraitə üsyandan qaynaqlanmayırmı? Unutmayaq ki Şəhryar da “O tay”ın həsrəti ilə ömür boyu alışdı-yandı, və Türkiyəyə müsafirət istəyini bir şe’rinin¹² ana məzmunu halına getirdi!

Füzulidən sonra sıra başqa əbidələrin yaradıcılarına gəlir. Yunus Əmrəy’ə bir işarədən sonra kitabda bu maraqlı setirləri oxuruq: “*Uzun Həsən (1424-1478) 1453. ildən Diyar Bəkirde Ağqoyunlulara rəhbərlik etmişdir. Onun xüsusi “saz ansamblı” vardı və bura 98 ozan daxil idi ki, onlardan hansının Azərbaycan Türkü, hansının Anadolu Türkü olmağını ayırd etmək çətin idi. O, bacısını, Səfəvi şeyx Cüneyd-ə, qızı Âləmşah Beyimi isə (Şah İsmayıl Xətəinin anası) Şeyx Heydər-ə (Səfəvi) əvə vermişdi. Yad siyasi quvvələrin (Xristianlığın, Roma Papasının) hiləsi ilə müharibə meydanında qarşılaşmış olan Türk Sultanı Səlim və*

12 “Türkiyəyə Xəyalı Səfər” şe’ri belə başlayır:

Gəlmişəm nazlı hilal ölkəsinə
“Fikrət”in incə xəyal ölkəsinə
“Akif”in marşı yaşardıb gözüümü
Baxıram “Yəhya Kəmal” ölkəsinə

Gədikli, Yusuf; “Şəhryar və Bütün Türkçe Şiirleri”, İstanbul, 1990, s. 127-131.

Azərbaycan Şahı İsmayıl da əslində döyüş və cəng üçün deyil, lirika və poeziya üçün doğulmuşdular:

*Şirlər pənceyi qəhrimdə zəbun olmuş ikən
Məni bir gözləri ahuya şikâr etdi fələk.*

Sultan Selim

*Sənin məqsudun oldur ki, mən ölüm
Fəda olsun sənə cânım, nə dərsən?*

Şah İsmayıl (s. 117).

Kitaba müqəddimə sayıla-bilən bu məqalə¹³ daha sonraları gələcək dövrlərin “öz xalis milli strüktürü daxilində ən çox dəyişdiyi” çağ olacağını söyləyir; və biraz aşağıda deyir: “Ümumiyyətlə XIX-XX. əsrlərin böyük Şərq romantizmini Əbdülhəq Həmid, Namiq Kəmal, Tofiq Fikrət, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hədi və Abbas Səhhət demək olar ki, birlikdə yaratmışlar. Məhz onların bir sənətkar, ideoloq və mütəfəkkir kimi müştərək bədii-fəlsəfi xidmətindən (daha doğrusu hünərindən) dünya romantizminin Gərbdən sonra ikinci qlassik İntibahı Asya, Şərq dalğası yaranmışdır. Həm fəlsəfə, həm də sənət kimi romantizm Byron’dan və Schiller’dən sonra yeni zirvəyə Namiq Kəmalın, Tofiq Fikrətin Hüseyn Cavidin simasında yüksəlmişdir (s. 119).

Professor Qarayev görkəmli Türk simaları barədə bir az izahatdan sonra kültür birliyinin əhəmiyyəti üstündə durur; özəlliklə XX. əsrin 10’lu və 20’li illərində başvermiş hadisələrə işarələrdə bulunaraq vahid kültürün te’siri və (bunun idrakında olan) dâhi liderlərin xidmətlərini iftixar və hörmətlə anımsayır.

Bu başlangıç adlandırdığımız və örnəklərlə qiymətli mühtəvasını göstərmək istədiyimiz yazının arxasınca kitabda bu bəhlələrə yer verilmişdir:

- * *Erkən Türk təsəvvüf kültürü: Yəsəvilik;*
- * *Ortaq Şərq-İslam intibahı, Nizami-Gəncəvi;*
- * *Türk-İslam intibahının zirvesi, Füzuli;*
- * *Axundovla başlayan bədii yaddaş - Azərbaycan Türk intibahı;*
- * *Nəsrin və səhnənin ağrı yaddaşı, Celil Məmmədquluzadə;*
- * *Yaddaş özünü satırada dərk edir, Sabir;*

¹³ 1991’de yazılmışdır.

- * *Kökünə və bütövlüğüünə boylanən yaddaş, Əli Bəy Hüseynzadə;*
- * *Romantizmin Cavid yaddaşı; Cümhuriyyət dövrü və onun poeziyada yaddaşı, Əhməd Cavad;*
- * *Yaddaşın kədərdə və gülüşdə intibahı, Nəcəf Bəy Vəzirov;*
- * *Qlassik sosialist realizmi, Cəfər Cabbarlı;*
- * *Sovet dövrü satirası, Sabit Rəhman;*
- * *Poeziyanın Araz ağrısı və yaddaşı, Şəhriyar;*
- * *Dildə daşlaşan və yaddaşlaşan tarix, xalqın soy adı, ana dili, baba yazısı;*
- * *Ən yeni dövrün Azərbaycan ədəbiyyatı (iyirminci illərdən günümüzə qədərki yaddaş).*

Kitabın ikinci qismində¹⁴də bunları oxuyuruq:

- * *Tarixin Qarabağ yaddaşı: dünən və bu gün;*
- * *Mühaaribə və yaddaş ədəbiyyatı;*
- * *Ruhlar yaddaşda yaşayır, şəhidlər;*
- * *Milli "mən" yaddaşı, Azərbaycançılıq;*
- * *Yaddaşsızlıq və zamansızlıq, "bazar dövrü".*

Beləcə, hər bəhisdə əsas nöqtələri gözdən qaçıрмаqsızın, bə'zi pasajları usta bir zərgər diqqət və zərifliyi ilə işlənmiş günümüzün oxunması vəcib kitab 710. səhifədə bitir.

Bu bir ibrət kitabıdır: İnsani və milli duyğularımızla yanaşı bütün məntiq və beynimizə xitab edən bu sözləri can qulağı ilə eşitməli və hər cümlənin ihtiva etdiyi həqiqəti dərk etməli və illərdir gizlədilmiş, təhrif edilmiş gerçəklərə çılpacaq və "manipüle" edilmədən baxmaq və dərs almaq cəsarətini göstərməliyik.

Oxuyacağımız kitabda, "yaddaş" sözünün bir çox dəfə təkrar olduğunu görəcəksiniz; mənə bunun altında, hadisələri sifarişlə yazılan gəzətlərə və tarix kitablarına həqli bir güvənsizlik yatmaqdadır. İnsanları qaranlıqda tutmaq və yalanlarla gicəltmək çox eskidən tanınmış "makiyavelist" manevrlərdəndir.

Bu qəbildən kitablar, V. Hugo'nun "Səfillər" şahəsərinə yazdığı mütəvəze'anə müqəddiməsində dediği kimi "Bu durumlar davam etdikcə, bu növ' kitablar faydalı ola-bilər".

14 - Başlıq: Azərbaycan istiqlalı, yaxın və uzaq tarixlər (529. səhifədən başlayır).

Doğrusu budur ki, oxucu əsərə başlar başlamaz, belə kitabların “günün çörə-
ği qədər” gərəkli olduğunu dərhal anlayacaqdır.

Professor Yaşar Qarayevi təbriklərlə Dədə Qorqud-un alqışını bütün Oğuz-
lara təşmil edərək söziümüzə son veririk¹⁵:

Yirlü qara tağlarun yıqılmasun!
Kölgəlüçə qaba ağacun kəsilməsün!
Qamın axan görklü suyun kurımasun!
Qanatlarun uçları qırılmasun!
Çapar-ikən ağ boz atun büdriməsün!
Çalışanda qara polat öz qılıcun gedilməsün!
Dürtişür-ikən ala göndərün ufanmasun!
Ağ pürçəklü anan yiri behişt olsun!
Ağ saqallu baban yiri uçmağ olsun!
Haq yanduran çırağun yana tursun!
Qâdir Tanrı səni namərdə muhtac eyləməsün!
Xânum, Hey!

15 “Dede Korkut Kitabı”, Prof. Dr. Muharrem Ergin, Türk Dil Kurumu nəşriyyəsi, Ankara, 1989, Cild I, s. 94-95.